

О.В.РУСИНА*

РАДЗИВІЛЛІВСЬКІ ВОЛОДІННЯ НОВІТНІХ ЧАСІВ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Ідеться, головним чином, про опис радзивіллівських володінь авторства відомого польського письменника XIX ст., чие життя було нерозривно пов'язаним з Україною – Ю.Крашевського. Окрім поданого ним опису Олики – міста на Волині, що впродовж чотирьох століть належало Радзивіллам, аналізуються також нотатки про побут представників цієї родини на рубежі XIX–XX ст., котрі залишив М.Радзивілл. Публікація містить зроблений Ю.Крашевським у 1856 р. її досі невідомий українському загалу малюнок Олицького замку.

Ключові слова: Радзивілли, Волинь, Олика, Крашевський, Томкович.

Дослідження історико-культурної спадщини Радзивіллів в Україні становить серйозну наукову проблему, акцентовану нами в контексті аналізу українських сюжетів щоденника Альберта (Альбрехта) Станіслава Радзивілла (1593–1656 pp.)¹ – визначного політичного діяча Речі Посполитої й, заразом, третього володаря Олицької ординації². Його записки не мають аналогів щодо повноти й розмаїття інформації, яка стосується волинських маєтностей Радзивіллів, – навіть на тлі значно пізнішої мемуарної літератури (на кшталт щоденника Міхала Казимира Радзивілла Рибоньки³ чи англомовних спогадів племінника останнього олицького ордината Януша Радзивілла – Міхала⁴).

Загалом, коли йдеться про XVII–XVIII ст., то чи не єдине джерело відомостей про побут Радзивіллів на Волині становлять інвентарі їхнього нерухомого та рухомого майна, котрі збереглися у фондах Головного архіву давніх актів (Варшава)⁵. Що ж до новітнього історичного періоду, то тут у пригоді

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Див.: Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49.

² Див.: Там само. – С.27 (прим.1).

³ Князь вів його впродовж майже 40 років, але його записи відзначалися граничним лаконізмом; зрештою, орієнтуючись на «високі зразки» цього жанру, Міхал Казимир брав собі за взірць твір Богуслава, а не Альберта Станіслава Радзивілла (див.: Zielińska T. Więz rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybeńki» // Miscellanea Historico-Archivistica. – Т.3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. – Warszawa; Łódź, 1989. – S.176). Щодо оцінки щоденника див. також: *Баженова О.* Радзивіллоўскі Невіжж. – Мінск, 2007. – С.34–39.

⁴ *Radziwiłł M.* One of the Radziwiłłs. – London, 1971. – 221 p. Сам Януш залишив по собі спогади у формі інтерв'ю, записаного Ю.Лободовським і надрукованого після смерті князя в паризькому польському часопису (див.: *Kultura.* – 1967. – №11 (241). – S.95–103; №12 (242). – S.99–110). Утім, хоча першу частину цих спогадів названо «З Олики через Луб'янку до Варшави», тут немає відомостей про життя Януша Радзивілла на Волині, адже інтерв'юер волів зосередитися на «речах, які мають безсумнівно вартість для історика».

⁵ Докл. див.: *Карліна О.* Матеріали так званого Варшавського архіву Радзивіллів як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету – Вип.2. – Луцьк, 1997. – С.149–152; *Її ж.* Документи «Архіву Радзивіллів» як

можуть стати ще й нотатки сучасників, серед яких слід виокремити талановитого літератора, журналіста, видавця, громадського діяча Юзефа Ігнація Крашевського (1812–1887 рр.), який знайшов вічний спокій у краківській Крипті видатних поляків поряд з Яном Длутошем, Станіславом Виспянським і Каролем Шимановським.

На жаль, ім'я Ю.Крашевського практично невідоме пересічному українцеві – хоч він і зажив слави найпродуктивнішого автора в історії польського письменства. З іншого боку, в його біографії чимало сторінок, пов'язаних з Україною, ба навіть цілих розділів, адже прожив він тут понад 20 років. У 1838 р. Ю.Крашевський, щойно одружившись, оселився на Волині, неподалік від Луцька. Згодом перебрався до Житомира – центру тодішньої Волинської губернії, де керував місцевим театром, інспектував польські школи, очолював Товариство добротності, головував у Шляхетському клубі.

У 1840 р. Ю.Крашевський видрукував у Вільні свої «Спомини Волині, Полісся та Литви»⁶, які ваблять сучасного читача свіжістю вражень молодії, але надзвичайно ерудованої людини, а разом і замальовками, зробленими автором. Він описує Дубно та Слауту, Луцьк і Острог. Що ж до маєтностей Радзивіллів, то Ю.Крашевський побував не лише в Олиці, а й у кількох їхніх дрібніших володіннях. Це, передовсім, Колки⁷ («містечко князів Радзивіллів, що лежить над Стиром» [s.70–71]), яке згадував у своєму щоденнику ще Альберт Станіслав Радзивілл (ішлося про те, що у серпні 1649 р. внаслідок дій козаків на Волині «вогонь поглинув багато міст – Острог, Заслав, Полонне, Колки, Деражне, Тучин, Тайкури»⁸). Ця згадка унаочнює помилковість занотованої Ю.Крашевським традиції відносно того, що Колками у XVIII ст. почали звати давніший Романів, від якого внаслідок масштабної пожежі залишилися самі кілки. Водночас письменник зафіксував і ближчі до реалій історичні спогади мешканців містечка, зокрема про масове винищення місцевих євреїв під час повстання Богдана Хмельницького. Вони корелюють з усною традицією, занотованою етнографами на початку XX ст., щодо тодішньої різанини на Волині й чуда, яке сталося з євреями, котрі втекли з Острога під захист олицьких мурів⁹. Опинившись у Колках, Ю.Крашевський не знайшов тут решток будь-яких укріплень, але замалював та описав одну місцеву пам'ятку:

«Біля мурованої церкви мене зацікавила вирізьблена з каменю й дещо пошкоджена постать рицаря в повному обладунку, із хоругвою, котра стояла на стовпі, одначе ніхто не міг мені розтлу-

джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.286–293. Частина документів опублікував В.Александрович (див.: Інвентар Олицького замку 1755 р. // Вісник Львівського університету: Серія мистецтвознавства. – Вип.3. – Л., 2003. – С.301–331; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док. – Луцьк, 2007. – 276 с.).

⁶ Користуємося новітнім перевиданням цієї праці: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – 384 s. Далі в тексті посилання на це джерело подаємо у квадратних дужках.

⁷ Нині селище міського типу Колки (Маневичький р-н, Волинська обл.).

⁸ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Т.3. – Warszawa, 1980. – S.213.

⁹ Докл. див.: *Kravtsov S. A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends // Jewishness: Expression, Identity, and Representation / Ed. by S.J.Bronner.* – Vol.1. – Oxford, 2008. – P.65.

мачити, що вона означає. Здається, що це св. Флоріан, захисник від вогню, зведений після пожеж, які кілька разів нищили містечко».

Загалом, Ю.Крашевський небагато дізнався про минуле містечка. Серед переказів, занотованих тут письменником, вартій уваги сюжет, далеко не поодинокий у східнослов'янській традиції. Ідеться про те, що поселення, яке існувало раніше на цих теренах, пішло під землю разом із церквою. Тож «міщанам здається, що вони й досі чують, як дзвонять у тому храмі та як співають на церковній службі, котра там відбувається». Зауваживши, що, окрім Колків, Радзивіллам в окрузі належить чимало інших маєтностей, «із котрих багато вже перейшло у чужі руки», письменник навів жартівливу приповідку щодо легкості, з якою це відбулося: «Яромль – даром, Лички – на черевички, Тростенець – на танець». Та й економічний стан містечка, за спостереженнями Ю.Крашевського, був далеко не блискучим:

«Раніше Колки мали ярмарки – передовсім на св. Петра. Цей ярмарок у старі добрі часи тривав аж до двох тижнів, і сюди приїжджали з Литви закуповувати сіль, яку привозили на Волинь. Купці з товарами наїздили аж з Бердичева. Одначе зараз ця торгівля занепала, і ярмарок на Петра не відрізняється від інших у малих містечках».

Варто зауважити, що впродовж тривалого часу доходи з містечка Колки, згідно з волею Радзивіллів, ішли на утримання єзуїтського колегіуму у Кременці (діяв упродовж 1750–1773 рр.). Після припинення діяльності єзуїтів на польських теренах (1773 р.) одержувачем цих коштів став, зокрема, Кременецький ліцей, знаний як «волинські Афіни»¹⁰.

Іншими за своєю тональністю, ґрунтованими на особистих релігійних пошуках і почуттях, є нотатки Ю.Крашевського про Казимирів (Казимирівка, Казимирка, а від 1946 р. – Кузьмівка Сарненського р-ну Рівненської обл.). Початки цього поселення сягають 1629 р., коли Альберт Станіслав Радзивілл остаточно відмежував своє Яблонне від Степані, яка перебувала у власності Острозьких. На донедавна спірних теренах князь і заснував Казимирів, названий так на честь святого патрона Польщі та Литви. Тоді ж поряд виникло село Яблонка (нинішня Яблунька), доходи з якого, згідно з фундаційним актом, виданим Радзивіллою 1638 р., ішли на утримання костелу в Казимиріві. Князь одразу подбав про його зведення й присвятив тому ж таки святому. Споруда була дерев'яною, і у своєму заповіті Радзивілл записав 200 злотих, «аби [кам'яний] костел збудовано»¹¹. Цю волю було виконано лише в 1670 р., коли на місці дерев'яного храму, спаленого 1665 р. татарами, постала мурована каплиця. Її прикрасили копією образу Богородиці, привезеного, згідно з традицією, із Палестини Миколаєм Христофором Радзивіллою Сиріткою¹².

¹⁰ Карліна О. Документи «Архіву Радзивіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. – С.291–292.

¹¹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т.3. – S.459.

¹² Миколай Христофор Радзивілл (1549–1616 рр.) був дядьком Альберта Станіслава і його опікуном після смерті батьків. Цей представник роду уславився своєю мандрівкою до Святої Землі,

За радянських часів село перейменували, а костел знищили. Тільки зараз сюди повертається історична пам'ять: у 2009 р. мешканці Кузьмівки відзначили 380-річчя свого поселення, установивши на честь цього ювілею пам'ятний знак. Утім, куди популярнішою історичною постаттю, ніж його засновник Альберт Станіслав Радзивілл, тут є російський письменник О.Купрін, котрий, побувавши в Казимирці наприкінці 1890-х рр., і перебуваючи під враженням від краси цього краю, створив низку літературних творів (чимало сучасних сельчан навіть вважають себе нащадками персонажів його найбільш відомої повісті «Олеся»). Особливу атмосферу Казимирки відзначив і Ю.Крашевський. Щоправда, він нарікав на одноманітність місцевих пейзажів: «Зі Степані до Казимирки – нудна дорога сосновим лісом; дике Полісся! Смутне!». Однак, потрапивши до Казимирки, зауважив:

«Ліс, що оточує її довкола, не назвеш гарним, однак невеличкий костел у відлюдді приємно вражає подорожнього після безперервного споглядання голих сосен та болота. Казимирка раніше звалася Казимировим і була містечком [...]. Розділені греблею, стоять тут дві корчми-суперниці, немов готові до бою два рицарі. За деревами проглядається дуже милий, чистий костелик¹³. Є в ньому чудотворний образ Богородиці, до котрого здалеку приходять побожні прочани. Поряд із костелом та плебанією – маленький цвинтар і садочок. Усе це, і довколишня тиша, гадаю, налаштує на молитву набагато більше, ніж пишнота численних костелів, де за порожнім блиском не видно Господа Бога. Спокій, безлюддя, тиша, віддаленість від світу дуже сприяють релігійній екзальтації, розмові душі з Богом і відчуттю Духу небесного. Нас з'єднують зі світом такі міцні узи, що, прагнучи розірвати цей зв'язок, треба віддалитися від людей і предметів, від спокуси духовної, передовсім не думками, а тілом. Служба Божа потребує радше тиші та самотності, аніж стовпища й гала-су; принаймні так промовляє моя душа» [s.89].

Що ж до Олики, то Ю.Крашевський присвятив їй не одну сторінку своїх «Споминів...»¹⁴. Він потрапив сюди, їдучи в Луцьк: «Похмурим ранком під'їжджали ми до Олики, давнього містечка з оборонним замком, колишньої власності Кишок, а потім – Радзивіллів. Крутими узг'ями прямували ми до болота та ставу, які з цього боку оточують Олику. Удалині вже чорніли поліські ліси» [s.169]. Так само, як і в Колках, письменник звернув увагу на економічний бік місцевого життя: «Ярмарки в Олиці, що відбуваються на свято Козьми та Дем'яна, збирають багатьох купців і покупців. Тут слід пригадати поліську приповідку про ярмарки: “Олика на лика”. Поліщуки й насправді

описаною у книзі «Єрусалимська подорож найяснішого пана Миколая Христофора Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі» (в літературі цей твір частіше фігурує під скороченою латинською назвою «Перегінація»). Між іншим, Ю.Крашевський «бачив ціпок, з яким він (князь – О.Р.) мандрував (його поклати з ним у домовину, а потім звідти забрали); утім позаяк скрізь такі палиці показують, складно повірити у його автентичність» [s.172].

¹³ У «Споминах...» репродукується його замальовка, зроблена Ю.Крашевським.

¹⁴ Відповідні фрагменти опису (укр. переклад Є.Кардаш) див.: Олицький замок – родинна садиба князів Радзивіллів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – С.192–193.

звозять сюди лико для волиняків, котрі нерідко саме по нього і вибираються на ярмарок» [s.173–174]¹⁵.

Однак найбільше Ю.Крашевського цікавили архітектурні пам'ятки й передовсім місцевий замок, який тоді переживав не найкращі свої часи. У добу наполеонівських війн він був перетворений на шпиталь і залишався ним декілька десятиліть. Тогочасні господарі Олики, постійно мешкаючи в Берліні, не переймалися поступовою руйнацією укріплень. Слід зауважити, що частину цих романтичних руїн Ю.Крашевський замалював олівцем, хоч і дещо пізніше – у травні 1856 р. Відповідно, цей малюнок не було репродуковано в тексті «Споминів Волині, Полісся та Литви». Нині він зберігається у фондах музею Ю.Крашевського в Романові (Польща) та досі невідомий в Україні (див. ілюстр.). Що ж до «Споминів...», то відповідний фрагмент містить низку ремарок, які подеколи можуть здатись занадто критичними:

«Олика не має принад, окрім замку, але тут чимало давніх будівель і пам'яток. Замок, закладений, як свідчить напис на камені, ще в 1564 р., обведено мурованим ровом, куди плине вода зі ставу та річки, і побудовано у формі квадрата з брамами й вежами.

¹⁵ Зауважимо, що у статті про Олику в українській «Вікіпедії» інформацію про жваву торгівлю тут ликом (що з нього плели личаки) подано в такий спосіб: «Саме тут був найбільший “взуттєвий” базар, куди плетений товар звозили звідусюд» (див.: [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Олика>). Це формулювання набуло абсурдної форми у 4-му томі книги «Україна: Хронологія розвитку» (Київ, 2009 р.), видрукованої В.Зубановим і А.Толстоуховим у рамках масштабного видавничого проекту «Україна: історія великого народу». Зокрема, у сюжеті про спорудження 1638 р. «колегісти» (себто колегіати) Св. Трійці (насправді завершеної в 1640 р.) Олику названо «найбагатшим містом, де знаходився найбільший “взуттєвий базар” – вотчина магнатів Радзивіллів на 900 (замість правильних 400 – О.Р.) років».

Є тут ще наріжні бастіони, округлі та квадратні, а на дахах – орли Радзивіллів. Нечасто випадає побачити настільки добре збережений оборонний замок, якому бракує лише гармат в амбразурах, звідних мостів і різного люду – адже достатньо пройтися по вкритих брукувкою замкових дворах, які гучно відлунюють кроки, аби зрозуміти, що життя давно вже покинуло цю старовинну будівлю. Окрім замку про давні укріплення нагадують вали, що оточують місто, і кілька вицілених брам зі скульптурами та бійницями. Також варгі уваги стара, напіврозвалена рагуша з вежею й колегіальний костел. Ця славна пам'ятка, оздоблена коштовним мармуром, залишається досі головною окрасою та прикметою міста – хоч як витвір мистецтва зовсім не досконала. Фасад костелу – це суцільний несмак: із чорним оздобленням і мармуровими капітелями колон сусідять статуї, розфарбовані варварською рукою новочасних реставраторів¹⁶. Чи хтось чув про такий вандалізм? Усередині бачимо доволі гарні мармурові олтарі, але їх декор гірший за мармур; новітні ж поправки та поновлення зіпсували костел невимірно. Молюся Богові, аби він пробачив тим реставраторам спотворення костелу, бо ж не відали, що творили.

Архітектором цього костелу був італієць Ян Маліверна, а оздобив його Мельхіор Ампелі; решту справи зробили німецькі й місцеві майстри; однак витвір їхній від часу завершення будівництва (1640 р.) суттєво змінився на гірше» [s.169–170].

Серед вартого уваги в костелі Св. Трійці Ю.Крашевський не без гумору зазначив про місцевих котів, яких утримували на кошти, спеціально виділені фундатором храму. Винищуючи мишей та щурів, ці тварини захищали від гризунів князівську усипальню. «Це, наскільки я знаю, – писав мемуарист, – найвідоміша у цих краях котяча родина, або, принаймні, найбагатша. Тількино з'являється тут вакансія, мають її виборювати тлуми претендентів» [s.170].

У своїй праці Ю.Крашевський зробив невеличкий екскурс у генеалогію Радзивіллів, коротко зупинившись на окремих персоналіях. При цьому чи не найбільше уваги він приділив канцлерові Альбертові Станіславові Радзивілли, якого, щоправда, раз-у-раз плував із його батьком – Станіславом Радзивіллою Побожним. Скажімо, він уважав, що саме портрет останнього «в парадному вбранні на погребовому катафалку» висів при вході до князівської усипальні [s.170]. Насправді ж ішлося про зображення Альберта Станіслава Радзивілла, котре, на жаль, дійшло до нас лише на чорно-білому знімку, що нині зберігається у фондах Інституту мистецтва Польської академії наук¹⁷. За твердженням фахівців, це доволі рідкісний для Речі Посполитої різновид портрета на смертному одрі, який, гадають, було запозичено з Угорщини¹⁸. В аналогічній стилістиці виконано лише відомі посмертні зображення короля Сигізмунда III

¹⁶ Зауважимо, що пристрасть до розмальовування збереглася серед мешканців Олики й донині, що унаочнює новітня «реставрація» тамтешньої Луцької брами.

¹⁷ Побачити його можна на контртитулі 3-го тому цитованого видання щоденника Альберта Станіслава Радзивілла, а також у публікаціях: *Chrościcki J.A. Pompa funebris.* – Warszawa, 1974. – S.68; *Idem.* O antykizujących pogrzebach Radziwillów // *Miscellanea Historico-Archivistica.* – Т.3. – S.255.

¹⁸ *Śmierć w kulturze dawnej Polski: Katalog wystawy która odbyła się w dniach 15 grudnia 2000 – 15 marca 2001 na Zamku Królewskim w Warszawie.* – Warszawa, 2000. – S.148.

Вази (між іншим, благодійника Альберта Станіслава) й познанського воєводи Кшиштофа Опалінського (портрет останнього, як і зображення Альберта Станіслава Радзивілла, виконано в 1656 р.).

Помилився Ю.Крашевський і називаючи Станіслава Радзивілла Побожного засновником Олицької академії [s.171]. Насправді її фундатором був той-таки Альберт Станіслав, котрий навіть занотував у своєму щоденнику, що школу академічного типу (колегіум) і духовну семінарію було відкрито в Олиці у червні 1634 р., на день Св. Яна. Щоправда, князь виступив радше виконавцем останньої волі свого олицького пробоща й луцького біскупа-суфрагана Франциска Заерського: той помер 1631 р. у вісімдесятирічному віці, виділивши у своєму заповіті на цю справу відповідні кошти (власне, маєток на утримання Олицької семінарії). Згадані установи затвердили король Владислав IV і сейм у 1638 р.¹⁹

У своїх «Споминах...» Ю.Крашевський доволі скептично відгукнувся про Олицьку академію, відзначивши, що «тоді [цей] гучний титул [...] уживали радо: була академія в Острозі, була в Бялій на Підляшші (її називали дочкою Краківської академії)²⁰; олицька мала при собі семінарію – була це звичайна школа з кількома лише професорами. Ішлося тут, власне, більше про назву, аніж про суть» [s.171]. Утім, не слід недооцінювати подібні осередки освіти, хай навіть із часом академія в Олиці перетворилася на рядову парафіяльну школу.

Плутався Ю.Крашевський і щодо того, хто з Радзивілів фондуював колегіату Св. Трійці. Спочатку він віддав лаври її будівничого Станіславові Радзивілли, котрий викоринив в Олиці дух протестантизму [s.171], а потім зауважив, що колегіальний костел було зведено Альбертом Станіславом у 1635–1640 рр.; він же оздобив храм «мармуровими олтарями, коштовними картинами, срібним та золотим начинням» і запровадив тут пишні богослужіння по четвергах, після котрих до замку прямували нужденні, де їх «садили при кількох столах, розносили їм їжу й після щедрого подавання відпускали. За життя князя, котрий особисто дбав про гостей, їх бувало по двісті осіб на тих християнських учтах» [s.172–173].

Ю.Крашевський також наводив легендарний переказ про один з епізодів із життя Альберта Станіслава, пов'язаний із його хоругвою (військовим загоном, який утримував князь своїм коштом):

«Хоругва князя Альберта була виряджена на якусь виправу й повністю знищена у бою. Канцлер про це ще нічого не знав, коли якось увечері, молячись при коминку, угледів перед собою когось зі своєї хоругви: чоловік стояв перед ним мовчки, не насмілюючись перебити молитву, і лише потихеньку підкладав дрова у вогонь.

– Що ти тут робиш? – запитав, побачивши його, канцлер.

– Прийшов сповістити тебе, що ми всі полягли на полі бою. На щастя, жоден із нас не потрапив до пекла, однак чимало покутує у чистилищі. Ти, якби захотів, міг би нам допомогти. Накажи молитися за нас. А щоб знав, чи ці молитви не даремні, дам тобі, княже, знак. Накажи кілька разів кинути невід у замковий став: поки він груз-

¹⁹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – T.1. – Warszawa, 1980. – S.64, 380–381.

²⁰ Деться про академію в містечку Бяла-Подляська (1628–1773 рр.), яке з 1569 р. належало Радзивіллам. Цікаво, що в 1820-х рр. у гімназії, сформованій на базі колишньої академії, навчався сам Ю.Крашевський (нині цей заклад носить його ім'я).

нутиме, і ми там грузнути будемо; як вийде вільно, то й ми вийдемо вільні [...]. Коли невід кинули втретє, він легко вийшов» [s.173].

Цей переказ Ю.Крашевський, не знайомий зі щоденником Альберта Станіслава Радзивілла, запозичив із пізніших літературних джерел. Користувався він і більш вартісними «Сарматськими пам'ятками» Шимона Старовольського (1655 р.). Це, у певному сенсі, надає його праці рис наукового дослідження, тим більше, сам автор був певен, що речі, про які він пише, «так глибоко призабуті, що пригадуване видається чимось зовсім новим». Резюмуючи свої враження й дані, почерпнуті з літератури, Ю.Крашевський зазначав:

«Дім Радзивіллів має, чим похвалитися – їхні зв'язки, могутність і багатства робили їх найвизначнішим родом не тільки в Литві, а й у Короні, де вони також мали неабиякі володіння та вплив. Багато славних мужів дала світові ця родина [...]. У XVIII ст. нарахували п'ятдесят шість польських фамілій, зв'язаних із Радзивіллами через шлюби (тобто тих, хто ввійшов до цієї родини), і тридцять сім князівн, які вийшли з цього дому. Породичалися вони через Терезу Кунегунду Собеську з домом баварським, через Клементину Собеську – зі Стюартами, через [Марію] Лещинську – з Бурбонами іспанськими, французькими й сицилійськими, через Ельжбету, дружину князя Яна Радзивілла, – із домом бранденбурзьким, як і через княжну Кароліну, дочку конюшого Великого князівства Литовського Богуслава [Радзивілла]²¹. [...] Перед 1747 р. серед Радзивіллів нараховувалися п'ятнадцять гетьманів (сім польних, вісім великих), десять віленських воевод, п'ять воевод троцьких, п'ять новгородських, один берестейський і один київський, сім каштелянів віленських і п'ять троцьких, чотири старости жмудських, п'ять маршалків великих і п'ять надвірних, вісім великих канцлерів, п'ять підканцлерів, три біскупи й один кардинал, котрий, як уважають, міг би навіть стати папою, коли б король йому допоміг [...]. Одним словом, усе, що світ може дати, було в їхніх руках; а якщо і є плями на сторінках їхньої історії, то де, спитаю, їх немає? Не знаю жодного Радзивілла та й не маю у цьому найменшої потреби, однак мушу визнати за факт, що мало знайдеться родин, котрі в різні часи так прислужилися б рідному краю. Історія їхнього дому могла би стати вельми цікавою книгою, в якій відбилися б практично всі великі події нашої історії – настільки міцно зв'язана ця родина з усім, що діялося на землі, на якій вона мешкала. Думаю, що архіви радзивіллівські дали б багато безцінних матеріалів не тільки для історії їхнього роду, а й для історії цілого краю» [s.174–175].

Ці слова, сказані понад півтора сторіччя тому, цілком можуть стати спонукою для відновлення історичної пам'яті про спадщину Радзивіллів на Волині. Нині для тих, хто вивчає радзивіллівську Олику, настільною книгою є праця Станіслава Томковича²², який побував у містечку напередодні Першої світової війни, у липні 1913 р., коли передостанній олицький ординат Фердинанд

²¹ До родин, посвячених із Радзивіллами, належали також французькі аристократичні фамілії де Бульйон, де Люксембург, де Роган, де Субіз, де Бетюн і флорентійські князі Строщі.

²² *Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.1–37.*

Радзивілл (1834–1926 рр.) щойно завершив відбудову родинного замку й повністю виплатив узятий для цього на 40 років банківський кредит. У своїй розлогій статті, надрукованій через десять років після цієї поїздки, Ст.Томкович докладно описав архітектурні пам'ятки тогочасної Олики, передусім замок і колегіальний костел Св. Трійці. Він також дослідив їх історію, користуючись низкою розмаїтих джерел, включаючи інвентарі 1681, 1686, 1755 рр. (хоча й обійшов увагою щоденник будівничого колегіати – Альберта Станіслава Радзивілла). Утім, на нашу думку, саме дескриптивна частина його праці за значенням переважає суто наукову, адже він, скажімо, описав інтер'єр храму та його унікальний скарбець зі старовинним церковним начинням, нині безповоротно втрачені²³.

Так само цінні й численні знімки, подані в публікації Ст.Томковича. Їх органічно доповнює збережений у фондах Волинського краєзнавчого музею фотоальбом, який був подарований Фердинандові й Пелагії Радзивіллам «представниками та працівниками Олицької ординації» з нагоди їхнього золотого весілля (19 липня 1914 р.)²⁴. Звісно, тоді ніхто не міг перебачити, на порозі яких драматичних подій стояли учасники святкувань. За словами Ст.Томковича,

«ніщо не віщувало, що незабаром у цьому тихому відлюдді, на розлогих і пласких нивах, ніби занурених у смутний сон, шаленітиме страшний вир війни, земля здригатиметься від безперервної канонади, а багисті мочари й лінії води річок почервоніють від крові тисяч пораниених і полеглих у вселюдській гекатомбі»²⁵.

Ностальгічні нотатки про передвоєнне життя в Олицькому замку можна знайти у згаданих вище спогадах Міхала Радзивілла (1907–1974 рр.), невідомих українській аудиторії. Найбільше уваги в них присвячено постаті дідуся мемуариста – 12-го олицького ордината Фердинанда Радзивілла, котрий, власне, і відродив Олику на рубежі XIX–XX ст. (невипадково один із розділів книги названо «Мій дідусь»). За словами автора, той щороку проводив тут декілька літніх місяців, упорядковуючи неабияке за масштабами господарство й відновлюючи замок, та, попри поважний вік, витрачав на це щонайменше шість годин щодоби. Про появу господаря у замку сигналізували здійснений над фортечними мурами радзивіллівський штандарт і постріл із невеличкої гармати²⁶. Юний Міхал міцно засвоїв два правила, яких дотримувався його

²³ Бачив Ст.Томкович там, окрім іншого, і згаданий вище посмертний портрет Альберта Станіслава Радзивілла, занотувавши, що зображений на картині світильник у формі орла з короною на голові знаходиться в колегіаті (див.: *Tomkowicz S. Olyka*. – S.22). Що ж стосується замку, то тут зберігалися лише кілька предметів, які мали певну художню чи історичну цінність: картина, відома за описом історичних полотен Несвізького замку 1834 р. (див.: *Баженова О. Радзивилловский Несвиж*. – С.123), зі сненого зашлюбін Миколая Радзивілла Чорного, котрий репрезентував у Відні короля Сигізмунда Августа, із дочкою імператора Фердинанда I – Катаріною (1553 р.); вирізьблений із дерева великий чорний орел часів Єроніма Флоріана Радзивілла; штандарти восьмого олицького ордината Кароля Станіслава Радзивілла, званого як «Пане Коханку». Чимало цінних стародруків і рукописів містило велике бібліотечне зібрання колишнього Олицького колегіуму (близько 6 тис. книжок), придбане Фердинандом Радзивіллою (див.: *Ibid.* – S.13–14).

²⁴ Волинський краєзнавчий музей. – №КДФ-5618, 14370.

²⁵ *Tomkowicz S. Olyka*. – S.1.

²⁶ *Radziwill M. One of the Radziwills*. – P.24–26.

дідусь: шанувати родинні традиції та дбати про добробут підданих. Як добро-совісний хазяїн, Фердинанд Радзивілл не лише значно збільшив доходи зі своїх олицьких володінь, а й запровадив тут новаційну систему соціального захисту (безкоштовне медичне обслуговування, право на безкоштовне житло та щомісячну пенсію по двадцяти роках праці в його господарстві)²⁷.

Завзятий мисливець, Фердинанд Радзивілл мав звичай тримати у замку пару виловлених у лісі ведмедів, яких щоранку, поснідавши, годував хлібом, змащеним медом. Якщо звірі плодилися, ведмежат радо забирали до замкових покоїв. Один із них, як розповідала Міхалові бабуся, навіть заходився мавпувати її звички, розчісуючи хутро перед дзеркалом та щедро вимащуючи морду рум'янами княгині²⁸. Скоріш за все, дружина князя Фердинанда Пелагія Радзивілл (1844–1929 рр.) попросту вигадала цю історію про розумне ведмежатко, аби потішити онука. Однак і тут не слід забувати про фамільні традиції: відомо, що у XVII ст. Радзивілли створили школу дресури ведмедів у Сморгоні²⁹. Ще один родинний переказ стосувався Олицького замку (який, між іншим, уважали збудованим для оборони від козаків). Міхал Радзивілл згадував про чотири башти, «зведені, аби захистити підходи» до укріпленя:

«Один із моїх предків якось прочитав, що під однією з цих башт зарито казкові багатства: золото й коштовності. Він висадив у повітря три башти, залишивши глибокі вирви, але не знайшов ніяких дорогоцінностей. Четвертої ж ніколи не торкалися, і, усупереч моїм благанням, дідусь так і не дозволив підірвати цю останню, хоч я, вивчивши низку документів, маю тверде переконання, що саме під четвертою баштою й сховано скарби»³⁰.

Ці невеличкі сюжети з життя олицьких Радзивіллів, як і наведені у книзі фотографії, звісно, не коригують стандартні уявлення про княжий побут, однак дають змогу побачити його в дещо іншому, більш людяному, світлі. У цьому – привабливість подібних джерел; звідси – потреба в їх перекладі й републікації.

²⁷ Radziwill M. One of the Radziwills. – P.10–11, 48.

²⁸ Ibid. – P.25.

²⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.2. – Мінск, 2007. – С.602.

³⁰ Radziwill M. One of the Radziwills. – P.25.

The paper deals mostly with the description of Radziwills' estates made by famous Polish writer J.Kraszewski whose life was inseparably connected with Ukraine. The most remarkable of Ukrainian cities owned by Radziwills was Olyka (Volyn' region) which constituted family's property for four centuries. Along with its description by Kraszewski, the paper examines notes about Radziwills' living there on the verge of 19–20th centuries left by M.Radziwill. The article also contains Kraszewski's drawing of local castle (1856) still not known to Ukrainian audience.

Keywords: Radziwill's, Volyn', Olyka, Kraszewski, Tomkowicz.

